

ПАМ'ЯТКИ СХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)

Shidnij svit, 2025, No. 2, pp. 81–98

doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2025.02.081>

UDC 904:28-526.3(477.7)“653”

ARABIC MAGIC BOWL FROM THE VELYKI KUCHUGURY HILLFORT

Mykhailo Yelnykov

PhD (History), Associate Professor

Zaporizhzhia National University

66, Universytetska St., 69600, Zaporizhzhia, Ukraine

elnikov.mv@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8102-1345

The paper examines the cultural and chronological attribution of the Arabic magic bowl discovered in 1966 in the areas of the Golden Horde-era hillfort of Velyki Kuchugury destroyed by the Kakhovka reservoir. The bronze piece with silver inlay has Arabic inscriptions, images of people and animals. Zodiac signs are missing. Protective magical formulas, reinforced by verses from the Quran, may be activated using some substances (water, oil, milk) when poured into the vessel. It was believed that the bowls helped to cure certain diseases and bites of poisonous animals. For this reason, some researchers call them “poison bowls”. Astral images of the signs of the Zodiac had a different effect than the figures of people and animals.

“Absorption” of magical formulas and images with the help of liquid has been used in religious practice since the times of ancient Egypt, pre-Christian and pre-Islamic traditions of the Judeo-Aramaic population of the Middle East. Between the 7th and 10th centuries, this healing method became widespread among the Muslims of the region, eventually resulting in the production of metal magic bowls in Syria and Egypt from the 12th century. It is assumed that they were designed for pilgrims, and the healing and therapeutic qualities could be transmitted through an intermediary.

In the late 14th and early 15th centuries, depictions of people and animals were banned and then resumed only in the early 17th century, mainly in Iran and India. This gives reason to consider early magic bowls as purely Arabic. The dates of most of the known Arabic magic bowls, including the “poison bowls”, do not go beyond the 12th–14th centuries. Dating of these types of objects in museums in Europe, Egypt, and Canada proves the correctness of these conclusions. Given the closeness of the analogies, the bowl from the Velyki Kuchugury hillfort can be dated to the middle – second half of the 14th century, which corresponds to the time of the existence of the Golden Horde city. This is the only find known to us from this archaeological site. The publication of the bowl from the funds of the Khortytsia National Reserve proves that its manufacturing place is probably Syria or Egypt.

Keywords: Arabic magic bowl; hillfort of Velyki Kuchugury; “poison cups”; images of people and animals; Arabic inscription; Middle East; Syria; Egypt

АРАБСЬКА МАГІЧНА ЧАША З ГОРОДИЩА ВЕЛИКІ КУЧУГУРИ

М. В. Єльніков

Вступ

Відродження Великого шовкового шляху за часів Золотої Орди знаменувало розширення трансквілізаційних зв'язків євразійського простору, де ключову роль у

© 2025 M. Yelnykov; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

посередницькій торгівлі відігравали італійські морські республіки [Старокодомская 1974, 166–173; Єльников 2011, 58–61; Господаренко 2016, 179–186]. Свідченням таких торговельних контактів стала виставка в рамках міжнародного проєкту “Південні морські ворота Східної Європи: (не)забутий спадок портових міст на Півдні України XIII–XV ст.”, що відбулася 2021 р. в залах Національного заповідника “Софія Київська”. Серед експонатів на ній було представлено й арабську магічну чашу з Нижнього Подніпров’я [У “Софії Київській” презентували... 2021], яка є унікальною не лише для зазначеного регіону, а й для територій, що входили до складу Золотої Орди. Аналіз культурних контактів у меридіональному напрямку зосереджений здебільшого на сельджуцьких (малоазійських) впливах в архітектурі Золотої Орди [Біляєва 2012, 166]. Введення до наукового обігу магічної чаші із золотоординського городища Великі Кучугури є актуальним з огляду на обмеженість цієї категорії матеріалів та певною мірою дає змогу порушувати питання про культурні і торговельні контакти населення Нижнього Подніпров’я з країнами Леванту в зазначений період.

Городище Великі Кучугури, що ототожнюється зі столичним центром Мамаєвої орди, розташоване в пониззі Дніпра, у її плавневій частині. Сучасні дослідники, зазначаючи це місто як “еталонне” серед золотоординських пам’яток осілого населення на теренах України, вказують на обмеженість опублікованої колекції матеріалів [Моця 2017, 30–31]. Стаціонарні роботи на території городища, відомого з XVI ст. в писемних джерелах як Курцемаль або Мамаїв Сарай, проводилися в 1953 р. під керівництвом В. Й. Довженка [Довженко 1961, 175–193]. В умовах будівництва Каховської ГЕС і подальшого затоплення Великого Лугу ці дослідження мали превентивний характер. У 1977–1981 рр. співробітниками Запорізького обласного краєзнавчого музею на незатоплених ділянках городища було проведено незначні за обсягом роботи [Єльников 2014, 92]. Частина випадкових знахідок з розмитих ділянок пам’ятки потрапила до музеїв м. Запоріжжя, серед яких була й арабська магічна чаша [Єльников 2021, 380–381].

Метою статті є встановлення обставин, за яких було знайдено чашу, з’ясування місця походження, часу виготовлення та призначення, інтерпретація антропоморфних і зооморфних зображень на її поверхні. Водночас дешифрування й переклад написів на виробі ми свідомо залишаємо за межами нашої розвідки. Для вирішення питань культурно-хронологічного аналізу знахідки з городища Великі Кучугури важливими є ґрунтовні праці закордонних авторів – Т. Канаана [Canaan 1923; 1936], Г. Віта [Wiet 1932] і Ф. Б. Флада [Flood 2014]. За матеріалами відомих на 20–30-ті рр. XX ст. колекцій з Палестини і Сирії, музеїв Каїра, Ватикану й Лувру дослідниками було здійснено систематизацію та аналіз написів (лікувальних текстів і сур Корану), знаків (літер і цифр), зображень людських фігур та отруйних тварин на магічних чашах. Сучасний американський орієнталіст Ф. Б. Флад докладно розглядає час появи магічно-лікувальних чаш на території Єгипту й Сирії, їхнє призначення в мусульманських релігійних практиках.

Застосування в роботі методів аналогії і порівняння при дослідженні типологічно близьких магічних чаш із колекцій музеїв Берліна, Парижа, Торонто, Каїра дало змогу виділити як схожий декор, хронологічну близькість, так і певні відмінності цієї категорії виробів.

Історія знахідки, її перша атрибуція

Бронзова, з інкрустацією сріблом чаша зберігається у фондах Національного заповідника “Хортиця” (інв. № 1294/М-678). У науковій літературі такі вироби зараховано до категорії арабських магічних [Canaan 1936, 79], магічних [Wiet 1932, 52–55], магічно-лікувальних [Flood 2014, 477] або медично-магічних [Savage-Smith 1997, 72; Медные и бронзовые... 2014, 14], а також талісманічних [Ittig 1982, 79]. В акті

приймання-передачі № 62 від 18.09.1972 р. вказано, що вона була викуплена заповідником (на той час – “Державний історико-культурний заповідник Запорозького козацтва на о. Хортиця”) в мешканця м. Запоріжжя М. Г. Ведмеда за 175 крб. За актом, на момент надходження чаша була в доброму стані, інкрустована сріблом; її поверхня прикрашена написами і зображеннями восьми тварин, виконаних у техніці чеканки. Діаметр виробу – 140 мм, висота – 32 мм.

За інвентарною карткою, складеною фондовим відділом заповідника вже через три дні (21.09.1972 р.), чаша була датована XIII–XIV ст. У лаконічному тексті опису вказувалося, що виріб бронзовий, з інкрустацією сріблом, з обох боків покритий східними літерами: на внутрішній частині написи п’ятьма колами, у центрі – напис у восьмикутній зірці. Серед написів зазначено вісім зооморфних зображень: змії, собаки, скорпіона та інших тварин. На звороті (зовнішньому боці) напис розташований у східному орнаменті, у центрі – напис у шестикутній зірці. Вказувалося, що чаша без пошкоджень, її поверхня патинізована й має темний колір. Її діаметр – 138 мм, а висота – 35 мм. Ці розміри дещо відрізнялися від даних під час надходження до заповідника. Місце і час знахідки, а також її походження і призначення не були вказані.

Зіставлення чаші з єдиною опублікованою фотографією (зовнішній бік) з науково-популярного журналу “Спортсмен-подводник” за 1979 р. [Шаповалов 1979, 43] доводить, що вона була випадково знайдена в 1966 р. на ділянці розмитого водами Каховського водосховища городища Великі Кучугури часів Золотої Орди [Ельников 2021, 381]. Автор статті, завдяки якому й була викуплена для музею ця знахідка, також подає її опис і параметри: “...сферичної форми, діаметром 138 міліметрів та висотою 35 міліметрів. Із зовнішнього та внутрішнього боків чаша вкрита написами арабською мовою. На внутрішньому боці інкрустацією сріблом зображені символи сузір’їв Скорпіона, Змії та інші” [Шаповалов 1979, 41]. Призначення чаші, характер зображень (знаки Зодіаку?) і місце її виготовлення залишилися поза увагою.

Огляд та опис арабської магічної чаші

При огляді чаші і її описі у 2020 р. з’ясувалося, що на момент купівлі чаші від тривалого перебування у воді поверхня вкрилася темною патиною, написи і зображення фігур слабо проглядалися. Тому колишній власник знахідки всі гравіровані деталі заповнив білою фарбою, імовірно, з метою “покрасити” їхній зовнішній вигляд. Саме в такому стані арабська магічна чаша й потрапила до фондів заповідника. На момент огляду фарба частково стерлася, решта потрапила на сусідні ділянки.

Чаша бронзова, напівсферичної форми, стінки плавно розширюються, край округлений і частково скошений зовні (іл. 1: 1–2). Максимальний діаметр – 140 мм (по одній зі сторін – 138 мм), висота – 32 мм, товщина – 1,7–2 мм. Біля краю у виробі зазначено тріщину, час появи якої не з’ясовано. Декор внутрішньої поверхні складався з гравірованих арабських написів, виконаних почерком “наسخ”, зображень людей і тварин (серед останніх – птах, павукоподібний і рептилія), відокремлених вузькими стрічками на дві смуги. Нижче краю по колу йшов найбільший гравірований арабський напис, прочитати який, як і решту тексту, не вдалося. Перша (від краю до центру), більш широка орнаментальна смуга сформована у вигляді двох вузьких стрічок, переплетення яких утворює вісім медальйонів-картушів (іл. 2: 1–2). В округлих медальйонах діаметром близько 18 мм вигравіровані чотири зображення, перше з яких – бюст чоловіка з піднятими вгору руками (в позі моління?). Голова оформлена у вигляді прямокутника, тулуб розділено косою лінією. Деталі фігури інкрустовані сріблом. Вище, над головою людської фігури, подвійними горизонтальними лініями відділено стилізоване зображення ящірки праворуч, також інкрустованої сріблом (іл. 3: а).

Зображення другої людської фігури ототожнюється з жінкою, що сидить зі схрещеними ногами по-східному, з частково позначеною правою ступнею. Її ліва рука

піднята над головою. На належність до жіночої фігури вказує, імовірно, схематично показане довге волосся. Голова також оформлена у вигляді прямокутника, тулуб – у вигляді ромба. Всі деталі інкрустовані сріблом, за винятком волосся. Біля лівого ліктя, праворуч від волосся і тулуба, ймовірно, вигравірувані три арабські цифри – вісімки (?) (іл. 3: b). Третя людська фігура (жіноча) схожа за декором з попередньою, за винятком рук і позначених двох ступень. Всі деталі також інкрустовані сріблом. У вільний простір вписані, ймовірно, арабські цифри – дві вісімки і сімка. Зліва від голови до ліктя – чотири дрібні незамкнені кола, можливо п'ятірки (іл. 3: c).

У першій орнаментальній смузі серед людських фігур містився округлий медальйон зі стилізованим зображенням сови. Голова, тулуб, крила і хвіст птаха інкрустовані сріблом. Невеликі риси також можуть позначати арабські цифри – три одиниці, сімку, четвірку або шістку (іл. 3: d). Чотири овальні медальйони-картуші першої орнаментальної смуги розмірами близько 25 x 18 мм щільно заповнені арабським текстом (іл. 3: e–h). Текст іноді виходив за межі медальйонів. Простір між медальйонами заповнений арабським текстом (арабески?) по сім рядків у кожному (іл. 2: 1–2).

Друга орнаментальна смуга більш вузька, відокремлена від першої арабським дрібним (як порівняти з написом біля краю) написом, що йшов по колу. Декор другої смуги складався з чотирьох овальних медальйонів-картушів, утворених двома переплетеними вузькими стрічками. Медальйони розмірами близько 18 x 15 мм, у них вписані зображення тварин: змії (іл. 4: a), собаки або коня (іл. 4: b), скорпіона (іл. 4: c), а також лева чи собаки (іл. 4: d). Всі вони інкрустовані сріблом. Вільний простір у медальйонах заповнений, імовірно, арабськими цифрами: у змії – дев'ятка, перехрещені дві шістки, одиниці, а також цифри, що нагадують як сімку, так і вісімку; у собаки (коня?) – сімка або вісімка. У вільне поле медальйона зі скорпіоном вписана четвірка; із зображенням лева (собаки?) – сімка і вісімка. Вільний простір між медальйонами-картушами заповнений арабським текстом, по шість рядків у кожному.

Друга орнаментальна смуга відокремлена від центрального зображення ще більш дрібним арабським написом по колу. У центрі, на дні, у коло вписана подвійна (із внутрішнім контуром) восьмикутна зірка. У центрі – горизонтальний арабський напис, відокремлений подвійними лініями. Зверху та знизу від нього по обох боках розташовано по три рядки написів з арабським текстом. В умовному центрі фіксується незначне заглиблення, яке, очевидно, використовувалося майстром чаші для її центрування (іл. 4: e).

На зовнішньому боці немає зображень людей і тварин. Нижче краю в широкій горизонтальній смузі, відокремленій із двох боків тонкими поглибленими лініями, по колу йшов великий арабський напис, виконаний почерком “насах”. Нижче широка орнаментальна стрічка відокремлена від смуги з написом горизонтальною лінією, закрученою по колу у шість мигдалеподібних медальйонів. Весь простір медальйонів заповнений насічками у вигляді арабських цифр – одиниць, сімок і вісімок (іл. 5: 1–2). Усечений округлий простір між шістьма округлими завитками заповнений арабським текстом на шести-семи рядках (іл. 6: a–f), а невеликий простір неправильної трикутної форми – імітацією (арабески) арабських написів.

На дні зовнішньої частини, у центрі, у шестикутну зірку неправильної форми (що утворена мигдалеподібними завитками) поміщений великий арабський напис, обмежений горизонтальними лініями. Вільний простір із двох боків заповнений арабським написом по три рядки (іл. 6: g).

Аналогії магичній чаші та її призначення

Під час пошуку аналогій головна увага приділялася схожості декору, територіальній і хронологічній близькості. Меншою мірою це стосувалося металу, з якого був

виготовлений артефакт. Близькою “кучугурському” екземпляру за оформленням є магічна чаша (як синонім зазначається також як медична або лікувальна: *Medizinschale*) з колекції Берлінського етнологічного музею (інв. № I B 3224). Вона виготовлена з латуні, її діаметр 133 мм при висоті 30 мм. Датується чаша XIV ст. [Zauberschale 2025].

У короткому описі на сторінці онлайн-бази колекції музею зазначено, що на внутрішньому боці графічні символи вказують на недуги, від яких ця спеціальна чаша може захистити та вилікувати. Зокрема, зазначається, що людські фігури вказують на головний біль, біль у животі та пологи. Ящірка приховує як небезпеку, так і зцілення (ліки) від укусів комах і хвороб очей. Скорпіон, змія, лев, сова і собака являють собою небезпеку, яку несуть укуси цих тварин. Зображення цих тварин сприяє відлякуванню їхніх живих моделей, а зображені симптоми призначені для боротьби з хворобою [Zauberschale 2025].

Перекладу арабських написів немає. Єдине фото напівпрофілю (де частково простежується декор її внутрішньої частини) з онлайн-бази музею (іл. 7: 1) не дає змоги повністю зіставити цей екземпляр з “кучугурським”. При схожості, на внутрішньому боці “берлінської” чаші побудова композиції в її першій орнаментальній смузі дещо відрізняється: немає овальних медальйонів, а арабський текст розділений вертикальними лініями; зображення сови розміщене у другій орнаментальній смузі, на її місці розміщений скорпіон.

Зазначається, що чаша була подарована Берлінському музею 1904 р. колекціонером Віллі Рікмером-Рікмерсом (1873–1965) і походила із Західного Туркестану (Бухари). Відомо, що на приватні кошти фонду В. Рікмера-Рікмерса з 1902 р. фінансувалося зібрання Берлінського музею. Бухарська колекція мецената була зібрана в 1895–1896 рр. під час його мандрівки до Туркестану в торгових справах [Лаумулін 2015, 204]. Однак вважати регіоном виготовлення чаші за місцем її купівлі (Узбекистан) немає підстав.

Найбільші аналогії виробу з Великих Кучугур має магічно-лікувальна чаша зі знаками Зодіаку з колекції музею Лувру в Парижі (інв. № MAO 425), декор і написи якої дуже близькі знахідці з городища Великі Кучугури. Чаша з відділу ісламського мистецтва виготовлена з латуні, її діаметр – 138 мм, висота – 39 мм, товщина – 2 мм (іл. 7: 2). Вона була подарована музею в 1964 р. колекціонером Раулем Кюріелем, датується XIII–XIV ст. В оновленому 2024 р. тексті онлайн-сторінки артефакту місцем виготовлення визначена Сирія [Coupelle magique... 2024].

В описі чаші з Лувру основна увага приділена арабським написам, виконаним почерком “насх” на внутрішньому і зовнішньому її боках (іл. 8: 1–2). У центрі переплетіння зовнішньої частини (в шестикутній зірці) дев’ять рядків напису, де зазначено, що він скопійований зі скарбу аль-Мамуна. Для посилення легітимності зображень вказано, що чаша створена на благо мусульман і санкціонована імамами та правовірними халіфами. Щодо її використання зазначається, що укушений або його представник мав налити в чашу воду, олію або молоко і зцілитися “з дозволу Бога” [Coupelle magique... 2024]. Щодо порівняння центральних написів у шестикутній зірці на дні зовнішнього боку, то напис із городища Великі Кучугури значно відрізняється (іл. 9: 1–2).

Арабський напис на внутрішньому боці “благословенної чаші” вказує, що вона бореться зі всіма отрутами, які були зібрані і випробувані за наказом халіфа аль-Мамуна. Вона призначалася при укусах змій і скорпіонів, лихоманці, пологах, для збільшення материнського молока, від скажених собак, задухи, кольок, мігрені, при стріляючих болях, лихоманці печінки і селезінки, паралічі ротової порожнини, при втраті крові (...дизентерія) та інших недугах. Повторюється, як і на зовнішньому боці використання чаші: укушений або його представник мав випити з неї і зцілитися “з дозволу Бога” [Coupelle magique... 2024].

У чотирьох картушах внутрішнього боку вигравірувані вірші (аяти) сур Корану – 2: 69 (Вони сказали: “Попроси свого Господа, щоб Він пояснив нам, якої вона має бути масті!” Муса відповів: “Він каже: корова має бути рудою, світлого відтінку. Колір її тішить того, хто погляне на неї!”); 20: 18–21 (Той відповів: “Це – моя палиця. Я спираюся на неї, збиваю листя для своїх овець, і для іншого вона годиться”). Аллаг сказав: “Кинь її, Мусо!” Він кинув її, і палиця обернулася на змію та швидко поповзла! Аллаг сказав: “Візьми її та не бійся! Вона стане тим, чим була”); 41: 10 (Він поставив над нею міцні гори, благословив її та розподілив засоби для прожиття – за чотири повних дні, для тих, хто цього потребує!); 94: 5–6 (Бо ж, воістину, після труднощів настає полегшення! Воістину, після труднощів настає полегшення!) [Коран 2016, 14, 231, 359, 466]. Аяти посилювали віру в силу зцілення за посередництва “слова” Корану. Напис на дні внутрішньої частини (іл. 10: 1), вписаний у восьмикутну зірку, дуже близький (аналогічний) тексту на чаші з городища Великі Кучугури (іл. 10: 2). Ймовірно, що “кучугурська” знахідка є подібною до виробів, один з яких представлений у музеї Лувру в Парижі.

Опису зображень людей, тварин і знаків Зодіаку на виробі з музею Лувру немає, однак це компенсується за рахунок значної кількості фотографій деталей чаші. Зокрема, зіставлення оформлення першої і другої орнаментальних смуг внутрішніх частин доводить, що “кучугурський” екземпляр близький декору (за винятком знаків Зодіаку) чаші з музею Лувру (іл. 11: a–h; 12: a–h). Існують і деякі розбіжності: на виробі з городища Великі Кучугури немає частини дрібних деталей, частина фігур повернута вліво або, навпаки, вправо. У жіночої фігури з Лувру чітко простежується немовля на руках, а на виробі з Великих Кучугур ця деталь не фіксується (іл. 11: c, g). Немає або спрощена також частина “магічних” чисел.

На обкладинці брошури 2019 р., присвяченій циклу лекцій і доповідей з мистецтва ісламу в залах музею Лувру в Парижі американського історика-орієнталіста Фінбарра Баррі Флада, розміщена фотографія цієї магічно-лікувальної чаші. Місцем можливого виготовлення вказано Аравію, Єгипет або Сирію. На думку дослідника, такі чаші створювалися для паломників, які відвідували Мекку. Вказано, що вони допомагали лікувати певні хвороби або укуси шкідливих (отруйних) тварин. Їхня сила активувалася за допомогою рідини, яку наливали в них і випивали [La Chaire du Louvre... 2019, 9, 15].

Докладно призначення і час появи магічно-лікувальних чаш Ф. Б. Флад розглядає у своїй статті за 2014 р. Автор зазначає давність релігійних практик, зокрема в дохристиянський і доісламський періоди, починаючи з Давнього Єгипту, для яких було характерне “вживання рідини, наповненої харизмою первинних або вторинних реліквій, з апотропейною, профілактичною та терапевтичною метою” [Flood 2014, 461–462]. Для прикладу наведемо аналіз 12 глиняних єврейсько-арамейських чаш для заклинання в роботі Хаггаї Місгава [Misgav 2018, 53–72], де є зображення людських фігур і магічно-лікувальні та релігійні тексти. Ця традиція в наступний період простежується в мусульманському світі Близького Сходу VII–X ст. Зокрема, Ф. Б. Флад наводить зображення людини-скорпіона при вході до Великої мечеті Хімса (Хомса) на півночі Сирії. Глина з його відбитками захищала дім від скорпіонів і рептилій, а розчинена у воді і випита, як вважалося, лікувала укуси. Також автор зазначає, що, відповідно до деяких хадисів, скорпіони і рептилії належать до числа загроз, проти яких дозволено застосовувати амулети. Багато з них мали зображення змії, скорпіонів і птахів, які мали не тільки лікувати, а й відлякувати їх [Flood 2014, 466–468, fig. 29.2].

Серед мусульманських релігійних практик, як зазначає Ф. Б. Флад, як зцілення і милість вважалося вживання рідини (води, молока, олії), “настояної” на тексті Корану [Flood 2014, 468–475]. З цією метою спочатку використовували папір або керамічний посуд, але з XII ст. для цього почали застосовувати латунні і бронзові чаші. Дослідник досить обережно вказує на можливість появи чаш у більш ранній

період, зокрема в XI ст. Спочатку вони з'явилися в Єгипті та Сирії, а згодом поширилися в Ірані та Індії. На них були нанесені вислови з Корану, які пізніше були поєднані з вузлами, літерами і магічними квадратами, що призначалися для використання науки букв (*ilm аль-хуруф*). Застосування Корану, а саме проголошення тексту і його “вживання” за допомогою речовини, лише посилювало магічно-лікувальні якості напою. Контакт або навіть відлуння слів, сказаних на поверхні рідини, мали достатню силу, щоб її благословення могли бути передані довіреною особою – *расулом* (посланцем), якому призначалося випити з цієї чаші замість хворого. Тобто сила слів передавалася навіть на відстані [Flood 2014, 477].

Ф. Б. Флад зазначає, що деякі з найбільш ранніх магічно-лікувальних чаш мали зображення і тексти, у яких вказано на їхнє використання як із профілактичною, так і з терапевтичною метою. Зокрема, проти кольок у животі і застуди, для полегшення болю при пологах або проти отрути рептилій і комах та павукоподібних, як от скорпіони, чаклунства або пристріту, метеоризму, кровотечі або укусів скажених собак. Зв'язок між поганим оком та укусами отруйних комах і рептилій знаходить відображення в кількох хадисах, які дозволяють використання захисних заходів проти обох [Flood 2014, 477].

Магічно-лікувальні чаші, що поєднують у собі текст і зображення, перебували на перетині різних сфер ефективної практики. Зокрема, одна з них – текстова традиція, що сконцентрована на Корані, – була достатньо канонічною, щоб стати підставою для обговорення серед ранніх ісламських правників. Друга сфера пов'язана з більш теологічно неоднозначними традиціями зображень і текстів, які мають давню історію використання у Східному Середземномор'ї та на Близькому Сході. Зокрема, Ф. Б. Флад зазначає, що деякі давні магічні чаші (з XII ст.) з апотропейними зображеннями отруйних рептилій поряд з породіллем поєднують у собі коранічні написи стосовно того, що вони були вигравірувані під певними знаками Зодіаку. Серед таких знаків вказуються Лев і Скорпіон, на період яких майстру бажано було гравіювати чашу. Це гарантувало ефективність речовини, яка призначалася для використання внутрішньо [Flood 2014, 477–479, fig. 29.6].

Французький сходознавець, провідний фахівець з ісламського мистецтва XX ст. Гастон Віт (1887–1971) здійснив у 1932 р. опис у каталозі Арабського музею Каїра 41 магічної чаші, більшість із яких датовано ним XII–XIV ст. Частина з них походила з приватних колекцій, інші зберігалися в музеях Ватикану, Борджія (Боргезе) в Італії, Лувру та абатства Сент-Женев'єв у Франції. Деякі з магічних чаш, виготовлені в Мецці (як зазначено на чашах), датуються 1184–1185 рр. Лише п'ять з них зберігалися в Арабському музеї Каїра. Серед них одна наймолодша з підписом майстра Ібрагіма 956 р. г. (1549 р.), однак вона позбавлена формул зцілення. Дослідник скептично ставився до датування ранніх з них XI ст., зазначаючи, що вони не є автентичними, а особи, яким вони присвячені, не жили в зазначений період або зовсім не відомі. Частина з них відтворена (копії) з більш ранніх екземплярів. Всі чаші напівсферичної форми, їхній діаметр коливався від 100 до 190 мм (середній діаметр – близько 140–145 мм), висота – від 30 до 60 мм [Wiet 1932, 52–56, 94–101, 121, 150–156, 164–272, pl. LX–LXIII].

Більшість чаш, як зазначив французький сходознавець, мали арабські написи почерком “наسخ” із призначенням застосування від укусів змій, скорпіонів, скажених собак, при пологах, для збільшення молока в годувальниці. Окрім цього, на виробках зазначається, що вони сприяють зціленню від лихоманки, кольок, мігрені, застосовуються при задусі, ураженнях печінки, паралічі порожнини рота, дизентерії, захищають від лихого ока, отрути, епілепсії, болю в коліні та спині, також застосовуються для зняття закляття, проти рептилій, надмірної активності (збудженості) дітей, для зупинки кровотечі, при укусах оси, для знищення ящірок, проти передчасних пологів, для привернення на свій бік емірів і султанів, для примирення ворогів, проти чуми, геморою, головного болю, комах. Цей список іноді доповнювався

деякими нещасними випадками, зокрема для захисту від крадіжки, пожежі, грабежу та корабельної аварії [Wiet 1932, 52–57].

Г. Віт зазначав, що написи на чашах для ефективності магічних фігур мали бути всередині вигравірувані під певними астральними впливами, тобто під щасливим гороскопом: під знаком Лева, під час переходу Сонця в знак Овна, Місяця – у знак Рака, з'єднання двох світил (Сонця й Місяця) і знака Скорпіона. Написи із вказівками на копії зображень фігур істот і знаків Зодіаку з більш ранніх виробів шанованих в ісламі осіб або виготовлених у їхнє ім'я, а також написи, що засвідчували підтримку серед імамів та правовірних халіфів, посилювали “легітимність” такої категорії магічних чаш. Останні речення вміщувалися, щоб уникнути заперечення з боку тієї частини мусульман, які виступали за заборону зображати фігури людей і тварин [Wiet 1932, 55, 272]. Написи також вказують, що для “дієвості” чаші пацієнту достатньо випити з неї, імовірно тричі, все що було під рукою: воду, олію або молоко. Можна було послати когось випити замість пацієнта. Також у деяких випадках треба було підвісити чашу на пацієнта або розташувати її біля голови, помазати хворого рідиною (з чаші). За деяких обставин рідину слід було пити невеликими ковтками, вимити нею обличчя або тіло, дихати окуреною водою із шафраном [Wiet 1932, 57–58].

Палестинський дослідник Тауфік Канаан (1882–1964) також неодноразово звертався до аналізу арабських магічних чаш, які він поділяв на дві категорії. У 1923 р. він проаналізував 25 “чаш страху” (*tâsit er-radjfeh* або *fear-cup*), особливістю яких було пласке дно з вигнутою всередину центральною частиною. Їхні розміри коливалися залежно від давності виготовлення: діаметр – від 132,5 до 150 мм, висота – від 30 до 50 мм [Canaan 1923, 123]. Серед більшості написів, які виокремлював Т. Канаан, були вірші (аяти) сур з Корану, зокрема 2: 250 (І коли вони з'явилися перед Джалютом та його військами, то сказали: “Господи наш! Зішли терпіння для нас і ствердь поступ наш! Допоможи нам проти люду невірющого!”); 37: 1–7 (Клянуся вишикуваними в лави, які наполегливо підганяють і читають нагадування! Воістину, ваш Бог – Єдиний! Господь небес, землі й того, що між ними, Господь сходів! Воістину, Ми прикрасили нижнє небо красою зірок і захищаємо його від усякого бунтівного шайтана); 84: 1–4 (Коли небо розірветься, і слухатиметься Господа свого як слід, і коли земля розтягнеться, і виверне з себе те, що в ній є, та й спорожніє...); 1 (Ім'ям Аллага Милостивого, Милосердного! Хвала Аллагу, Господу світів! Милостивому, Милосердному! Царю Судного Дня! Лише Тобі ми поклоняємося і лише в Тебе просимо допомоги, веди нас шляхом прямим, шляхом тих, кого Ти наділив благами, а не тих, хто під гнівом Твоїм, і не тих, хто заблукав!); 113 (Скажи: “Шукаю захисту в Господа світанкової зорі від зла Його творинь, і від зла темряви, коли вона настає, і від зла чарівниць, що дмухають на вузли, і від зла заздрісника, коли він заздрить”) і 114 (Скажи: “Шукаю захисту в Господа людей, Володаря людей, Бога людей, від зла спокусника зникаючого, який зваблює серця людей, від зла джіннів і людей”) [Коран 2016, 7, 35, 333–334, 457, 476]. Останні дві є благаннями про допомогу, решта – на честь Бога (Аллага Милостивого, Милосердного!). Аят 250 сури 2 (аль-Барака) мав особливу силу в лікуванні хвороб [Canaan 1923, 124–125].

Крім сур з Корану, дослідник зазначав на чашах вже знайомі написи зцілення від усіх недуг і отрут, серед яких зустрічаємо, окрім укусів змії і скорпіона, ще й захист від впертого коня [Canaan 1923, 125]. 3-поміж зображень тварин на внутрішній частині чаші з городища Великі Кучугури собака дуже нагадує коня. Звертав увагу дослідник і на окремі магічні літери-символи, які “розкидані” на поверхні виробів. Вони є початковими у 29 сурах, з яких 14 букв належать до “літер світла” (*al-huruf en-nuraniyeh*, на відміну від *al-huruf ez-zulmaniye*h – “літер темряви”). Є й незрозумілі символи (серед них і числа), а також фігури. Зустрічається шестикутна зірка, яка вважається магічною печаткою царя Соломона. Крім того, на окремих “чашах

страху” є знаки Зодіаку та отруйні тварини в картушах, проміжки між якими заповнені віршами з Корану. Серед отруйних тварин найчастіше зустрічаються змія або скорпіон [Canaan 1923, 127–129, *fig.* 8–9, 12].

Щодо зображень людських фігур, то Т. Канаан фіксував їх лише на двох із 25 магічних “чаш страху”. За спостереженням дослідника, підписи під людськими фігурами “телець” і “вогонь” дали йому розуміння того, що в першому випадку це позначало Місяць, а в другому – Сонце. Місяць зображений у вигляді чоловіка, Сонце – жінки. Це, на його думку, вказувало на “астрологічну віру в зірки”, що була поширена серед мешканців Сходу. Треба було знати не тільки свою зірку, під якою ти народився, а й як вона взаємодіє з іншими знаками або планетами. Оскільки це було важко, то обов’язково, коли людина пила з чаші в разі хвороби або страху, серед цих дванадцяти знаків був і її. Крім того, рідина контактувала з двома найважливішими планетами – Сонцем і Місяцем [Canaan 1923, 129–130].

Число арабських магічних чаш, розглянутих Т. Канааном у роботі 1936 р., подвоїлося. Більшість із них походили з Палестини, частина – із Сирії. Змінилася класифікація чаш: додався ще один їхній тип. Серед проаналізованих 58 екземплярів до “чаш страху” було додано ще 13 (25 розглянуто в 1923 р.). Другу категорію становили “чаші отрути” (*poison cups*), до яких зараховано 12 одиниць. Вони вирізнялися напівсферичною формою, їхній діаметр становив 100–180 мм, висота коливалася в межах 27,5–55 мм. Зазначалося, що вироби цього типу є давніми і більше не виготовляються. Ще 8 екземплярів класифікувалися як тарілки, які мали більший діаметр, ніж “чаші страху”, і були неглибокі [Canaan 1936, 79–82, *fig.* 1, I–XII].

З-поміж гравірованих деталей на виробах Т. Канаан виокремлював написи, знаки і фігури. Серед написів головними є частини Корану, де дослідник зазначає найбільш значущі вірші (аяти) сур, які іноді повторюються. Також є заклинання (звернення і молитви) та окремі слова, спрямовані як до родини Мухаммада, так і до окремих імамів [Canaan 1936, 83–88]. Дослідник зазначав, що аяти Корану нейтралізували отруту тварин і вони не могли заподіяти людині шкоди: внутрішня сила написів проникала у воду та оберігала того, хто пив її [Canaan 1936, 123–124].

Щодо знаків, то автор зазначає окремі “магічні” літери, зокрема ті, з яких починаються деякі імена Аллага. Їх нараховується сім. Серед чисел на магічних чашах найчастіше зустрічаються 7, 8 і 9, останнє з яких буває перевернутим. Меншою мірою представлені числа 1, 3 і 5. Іноді літери і числа зустрічаються вперемішку. Широко на чашах застосовувались і так звані “печатки пророків” [Canaan 1936, 90–97, 117, *fig.* 6–8, *pl.* IV, *fig.* 1].

До фігур палестинський дослідник зараховував зображення знаків Зодіаку (серед яких розглядав і планети), людей і тварин. Сонце, за його визначенням, представлено на чашах у вигляді восьми- або багатокутної зірки [Canaan 1936, 98, *pl.* IV, *fig.* 1, e–g]. Тож, можливо, на дні внутрішньої частини виробу з городища Великі Кучугури також зображено стилізований символ Сонця. Людські фігури, за Т. Канааном, є лише на старих виробах, а нові магічні чаші позбавлені зображень як знаків Зодіаку, так і людей. Дослідник зазначав, що іноді голова зображена схематично у вигляді простого квадрата, без позначень рота, носа чи очей. Фігури деяких людей перебувають у положенні “навпочіпки” (сидячи зі схрещеними ногами), одна чи обидві руки підняті вгору, традиція зображення яких походить від арамейських магічних чаш [Canaan 1936, 99, 101, *pl.* V, *fig.* 1, i, l, m]. Єдине, чого не помітив автор, – зображення немовляти на руках деяких із наведених ним у таблиці сидячих фігур. Остання деталь, як вказано вище, фіксується на магічній чаші з Лувру.

Фігури тварин, за Т. Канааном, зустрічаються зазвичай лише на “чашах отрути” і тільки як виняток – на “чашах страху” і магічних тарілках. Найчастіше зображено лева, змію, скорпіона і двох драконів, що борються між собою. Дослідник вбачав у першій фігурі саме лева, зазначаючи трактування іншими авторами цієї тварини як собаки. На його думку, таке зображення більш характерне для лева, зокрема такі

деталі, як закручений вгору хвіст і густа шерсть навколо шиї. Він погоджувався, що деякі фігури більше схожі на собаку (з характерною витягнутою мордою), а в текстах “чаш отрути” згадується саме сказаний собака. Втім, для посилення своїх поглядів дослідник наводить приклади зображення лева на давніх арабських амулетах і згадування про нього в текстах: “Не лякайся (більше) змії і не лякайся скорпіона. Жоден лев (більше не зможе) напасти на тебе”, “...Кожен, хто тримає її (чашу) у смутку, (буде впевнений, що) ні лев, ні вовк не повернуться до нього”. Він погоджувався з тим, що зазвичай у тексті згадуються лише ті тварини, які зображені на чаші. Водночас дослідник констатував, що на чашах із зображенням драконів немає згадки про них. Є й фігури, які не вдається ідентифікувати [Canaan 1936, 101–102, 108, 110, 112]. Таке трактування зображень вплинуло на роботи більш пізнього часу, що й спостерігаємо при описі чаш із музеїв Берліна і Парижа. Примітно, що британська дослідниця Аннете Іттінг у 1982 р., аналізуючи магічну чашу з Королівського музею Торонто, визначила на початку статті зображення лева і драконів як “чотирилапих”. Незважаючи на брак згадки про лева в тексті на чаші (фігурує лише сказаний собака), у підписах до фігур вказана саме ця тварина [Ittig 1982, 79–80, pl. VI, B].

Слід зазначити, що згадка Т. Канаана в давніх текстах змії, скорпіона і лева стосувалася використання захисту від них магічних літер із Тори, Євангелія і Корану. Ця фраза запозичена з поеми суфійського шейха Ахмада аль-Буні XII–XIII ст., яку наводить американський дослідник Г. Г. Споер: “З букв є чотири з Тори, І чотири з Євангелія Ісуса, Сина Марії, І п’ять з Корану. У повному обсязі Вони корисні для всякого створіння, красномовного і німого. Не бійся змії, не бійся скорпіона, Ні про лева, що йде до тебе з ричанням” [Spoer 1935, 243]. Тож питання про зображення на магічних чашах лева залишається дискусійним.

Як вказувалося вище, одна з фігур тварин на чаші з городища Великі Кучугури більше нагадує коня, ніж собаку (іл. 12: h). Однак лише на окремих арабських магічних чашах згадується кінь. У цій праці зазначено, що в деяких текстах чаша лікує кольки в коня, якщо той поїсть трави разом із землею [Canaan 1936, 105–106, 108, 112]. Водночас у своїй попередній роботі Т. Канаан вказував на згадку в текстах “впертого коня”. За його підрахунками, у проаналізованих ним 34 текстах укуси собаки зустрічаються 33 рази, а укуси змії і жала скорпіона – по 32 рази. Згадок про укуси коня немає, хоча у двох випадках згадуються “укуси чотирилапих” [Canaan 1936, 115]. Жодного разу не зустрічається також згадка про сову, хоча її зображення фіксується на арабських магічних чашах неодноразово. За віруваннями арабів, сови є ознакою нещастя та смерті, втіленням злих духів. Зокрема, серед іракських і сирійських бедуїнів цих птахів вважають летючими духами мертвих воїнів, які прагнуть помститися. Арабська приказка “ідіть за совою, яка веде вас до руїни” характеризує сову як символ знищення. Їх також використовували в чаклунстві [Al-Sheikhly, Aidek 2023, 5].

Щодо походження чаш, то, за Т. Канааном, у написах на них вказано, що їхні тексти, а також зображення істот на них скопійовані з більш ранніх виробів, виготовлених, зокрема, у Дамаску або Мецці. Окрім Сирії та Аравії, вони були у вжитку серед мусульман Палестини і Єгипту. У текстах зазначається, що бажаною водою для чаш є “вода із Замзаму або вода з єгипетського Нілу” [Canaan 1936, 106, 110]. За переконанням Т. Канаана, “чаші страху” продовжували виготовляти і на початку XX ст., зокрема перси продавали їх для паломників у Мецці. Але всі ці вироби були дуже низької якості. “Чаші отрути” і магічні тарілки, за Т. Канааном, наприкінці XVI ст. вже не виготовлялися [Canaan 1936, 117].

Що стосується верхньої межі поширення магічних чаш (“чаш отрути”), то слід зазначити, що з XV ст. і майже до першої половини XVII ст. ми не зустрічаємо виробів із зображенням людей і тварин (також і знаків Зодіаку) не лише на цій категорії. Зокрема, за даними А. О. Іванова, на іранському (перському) металевому посуді

наприкінці XIV – на початку XV ст. зображення живих істот зникає. На магічних чашах і далі зустрічаються лише уривки з Корану [Медные и бронзовые... 2014, 14, 19, 22, 30, кат. 26–29, 31, 111–115]. Посилюється заборона зображень людей і тварин не тільки при боротьбі з хворобами; лише священні тексти Корану, як дозволені [Ittig 1982, 79], продовжували використовувати для магічних дій. Змінюється також і форма чаш: усі вони мають піддон і зазвичай випуклу центральну частину.

Схожих поглядів на появу, поширення, призначення і використання магічних чаш дотримується американсько-англійська дослідниця Емілі Севідж-Сміт. За її аналізом, виготовлення ісламських (арабських) магічно-лікувальних чаш із металу було налагоджене в Сирії та Єгипті з XII ст. Зображення і терапевтичні концепції на цих виробах (магічні формули яких зустрічаються в наукових трактатах XIII–XIV ст.) еволюціонували з доісламських традицій. Чаші, що мають напівсферичну форму, дослідниця зараховує до ранніх форм. На них часто зображають фігури тварин і людей. Е. Севідж-Сміт дійшла висновку, що встановити точну дату виготовлення конкретного екземпляра неможливо. Це пов'язано з тим, що вписані в них дати не відповідають рокам правління їхніх “покровителів”. Також у написах на чашах стверджується, що вони скопійовані з більш ранніх виробів. Все це, ймовірно, мало підвищити їхню дійсну цінність і силу. Проаналізовані нею 22 “чаші отрути” зазвичай містять схожий набір зображень тварин: скорпіона, змії, двох переплетених драконів. Ще одне зображення дослідниця співвідносить із собакою, хоча й констатує, що дехто називає його левом. На жаль, аналізу зображень людських фігур приділено менше уваги, серед яких Е. Севідж-Сміт зазначає жіночі (жінка, можливо, вагітна, що сидить зі схрещеними ногами) і чоловічі фігури, у яких піднята одна чи обидві руки [Savage-Smith 1997, 72–76, 82].

Висновки

Під час дослідження бронзової чаші з фондів Національного заповідника “Хортиця” було встановлено, що вона була випадково виявлена в 1966 р. на зруйнованих Каховським водосховищем ділянках золотоординського городища Великі Кучугури. Зображені на виробі фігури людей (чоловіка і двох жінок) уособлювали хвороби, від яких зцілювали за допомогою магічних формул і коранічних висловів. Змія, сова, скорпіон, собака (кінь?) і лев (собака?) мали відлякувати аналогічних реальних живих істот. Тракткування зображень коня і лева є дискусійним. Хоча арабографічні написи, нанесені на чашу з городища Великі Кучугури, не піддаються дешифруванню, зіставивши її з аналогічними артефактами із зарубіжних колекцій, ми встановили, що вони, напевно, являють собою коранічні цитати, а сама чаша, відповідно, належить до числа так званих “магічних чаш”, що мали апотропейне, терапевтичне та лікувальне призначення, яке магічним чином посилювалося нанесеними на чашу аятами з Корану.

Поглинаючи рідину з виробу, наповнену магічною силою, людина, за переконаннями мусульман, мала одужати. Ця традиція, відома ще з часів Давнього Єгипту, у дохристиянський і доісламський періоди застосовувалася єврейсько-арамейським населенням Близького Сходу. У VII–X ст. цей метод зцілення набуває поширення серед мусульман регіону, що врешті втілюється у виробництві металевих магічних чаш на території Єгипту й Сирії з XII ст. Більшість відомих арабських магічних чаш, зокрема й “чаш отрути”, не виходять за межі XII–XIV ст. Датування цих типів речей у музеях Європи, Єгипту і Канади доводить правоту цих висновків. Наприкінці XIV – на початку XV ст. зображення людей і тварин, окрім цитат з Корану, було заборонено і поновлене лише на початку XVII ст., переважно в Ірані та Індії. Це дає підстави розглядати ранні магічні чаші як суто арабські.

Зважаючи на близькість аналогій, зокрема виробів з колекцій Парижа і Берліна, чашу з городища Великі Кучугури можна датувати серединою – другою половиною XIV ст., що відповідає часу існування золотоординського міста. Це єдина знахідка

такого типу в Україні, що має точну прив'язку до певної археологічної пам'ятки. Аналіз зображень на чаші з фондів Національного заповідника "Хортиця", її зіставлення з аналогічними виробами доводять, що місцем її виробництва, можливо, є Сирія чи Єгипет. Вона могла з'явитися в пониззі Дніпра як унаслідок переміщення в регіон разом з населенням Мамаєвої орди під час "Великої зам'ятні" 1359–1380 рр., так і внаслідок торгових та культурних зв'язків населення Нижнього Подніпров'я з регіоном Близького Сходу.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Видгляд профілю арабської магічної чаші. Фото (1) і малюнок (2) автора

Іл. 2. Внутрішня частина чаші з городища Великі Кучугури. Фото (1) і малюнок (2) автора

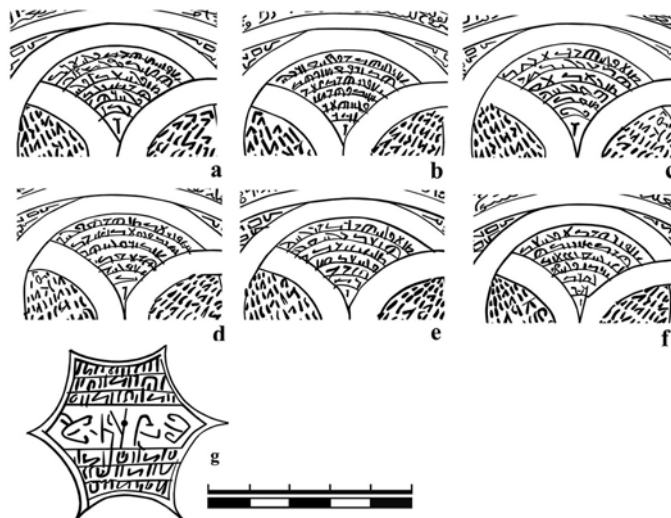
Іл. 3. Деталі зображень внутрішньої частини чаші: медальйони-картуші першої орнаментальної смуги із зображенням людей і сови (а–d); аяти сур Корану (е–h)

Іл. 4. Деталі внутрішньої частини чаші: медальйони-картуші другої орнаментальної смуги із зображенням тварин (а–d). Восьмикутна зірка в центрі, на дні (е)

Іл. 5. Зовнішній бік арабської магічної чаші. Фото (1) і малюнок (2) автора

Іл. 6. Деталі арабських написів зовнішньої частини чаші: між округлими завитками (а–f); на дні, у шестикутній зірці (g)

Іл. 7. Вигляд профілів магічних чаш із музеїв: Берліна (1) (за: [Zauberschale 2025, foto: M. Franken]) і Лувру (2) (за: [Coupelle magique... 2024, foto: H. Lewandowski])

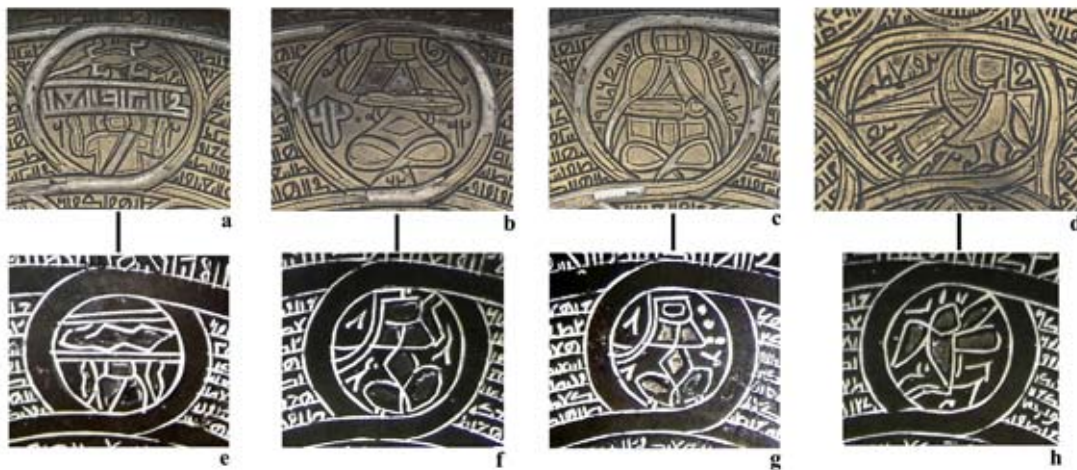
Іл. 8. Магічно-лікувальна чаша зі знаками Зодіаку з колекції музею Лувру в Парижі: внутрішній (1) і зовнішній (2) боки (за: [Couppelle magique... 2024, foto: H. Lewandowski])

Іл. 9. Арабські написи в шестикутних зірках магичних чаш: із музею Лувру в Парижі (1) (за: [Couppelle magique... 2024, foto: H. Lewandowski]); з городища Великі Кучугури (2), фото автора

Іл. 10. Арабські написи у восьмикутних зірках магичних чаш: із музею Лувру в Парижі (1) (за: [Couppelle magique... 2024, foto: H. Lewandowski]); з городища Великі Кучугури (2), фото автора

Іл. 11. Схема порівнянь фігур людей і сови: з музею Лувру (а–d) (за: [Coupelle magique... 2024, foto: H. Lewandowski]); з городища Великі Кучугури (е–h), фото автора

Іл. 12. Схема порівнянь фігур тварин: з музею Лувру (а–d) (за: [Coupelle magique... 2024, foto: H. Lewandowski]); з городища Великі Кучугури (е–h), фото автора

ЛІТЕРАТУРА

- Біляєва С. О. (2012), *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII–XVIII ст.)*, Моця О. П. (ред.), Університет “Україна”, Київ.
- Господаренко О. (2016), “Торгово-економічні відносини Золотої Орди та італійських морських республік (спроба системного аналізу)”, *Наш Крим*, вип. 2, с. 179–187.
- Довженко В. Й. (1961), “Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя”, *Археологічні пам'ятки УРСР*, т. X, с. 175–193.
- Ельников М. В. (2021), “Изделия из металла городища Большие Кучугуры (подъемный материал 1950–1970-х гг.)”, *Stratum Plus*, № 5, с. 379–396. DOI: <https://doi.org/10.55086/sp215379396>
- Ельников М. В. (2011), “Трансцивілізаційні зв'язки Нижнього Подніпров'я і Північного Приазов'я за часів Золотої Орди”, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. XXXI, с. 58–62.
- Ельников М. В. (2014), “Золотоординські міста Нижнього Подніпров'я і Північно-Західного Приазов'я”, *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, вип. 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, РВВ КДПУ ім. В. Виниценка, Кіровоград, с. 89–97.
- Коран. Переклад смислів українською мовою (2016), переклад Михайла Якубовича, Середняк Т. К., Дніпро.

Лаумулин М. Т. (2015), *История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550-летию Казахского ханства)*. Ч. I. Становление и развитие востоковедных школ в контексте изучения Центральной Азии и Внутренней Евразии, КИСИ, Астана.

Медные и бронзовые (латунные) изделия Ирана второй половины XIV – середины XVIII века: каталог коллекции (2014), автор коллекции А. А. Иванов, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург.

Моця О. П. (2017), “Золотоординські “темні” віки на землях Південної Русі: історично-археологічний контекст”, *Археологія*, № 2, с. 24–37. DOI: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.02.024>

Старокодомская М. К. (1974), “Солхат и Кафа в XIII–XIV вв.”, в *Феодалная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма*, Наукова думка, Киев, с. 162–173.

“У “Софії Київській” презентували виставку, присвячену морським портам Східної Європи: є експонати з Італії” (2021), *Kyiv24News*, 9 липня, режим доступу: <https://kyiv24.news/news/u-sofiyi-kyuivskij-prezentuvaly-vystavku-prysvyachenu-morskyim-portam-shidnoyi-yevropy-ye-ekspnaty-z-italiyi> (дата звернення: 09.12.2024).

Шаповалов Г. (1979), “Днепровская Атлантида”, *Спортсмен-подводник*, № 56, с. 40–44.

Al-Sheikhly O. F. and Aidek A. E. (2023), “Queens of the Night, the Owls of Iraq and Syria – Species, Current Distribution, and Conservation Status”, in Mikkola H. (ed.), *Owls – Clever Survivors*, IntechOpen, pp. 1–35. DOI: <http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.109571>

Canaan T. (1923), “Tāsīt er-Radjfeh (fear-cup)”, *The Journal of the Palestine Oriental Society*, Vol. III, pp. 122–131.

Canaan T. (1936), “Arabic Magic Bowls”, *The Journal of the Palestine Oriental Society*, Vol. XVI, pp. 79–127.

“Coupelle magique de pharmacie aux signes du zodiaque” (2024), in *Louvre Collection*, 25.01, available at: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010320115> (accessed December 12, 2024).

Flood F. B. (2014), “Bodies and Becoming: Mimesis, Mediation and the Ingestion of the Sacred in Christianity and Islam”, in S. M. Promey (ed.), *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice*, Yale University Press, New Haven, pp. 459–493. DOI: <https://doi.org/10.12987/9780300190366-035>

Ittig A. (1982), “A Talismanic Bowl”, *Annales islamologiques*, No. 18, pp. 79–94.

La Chaire du Louvre avec Finbarr Barry Flood. Technologies de dévotion dans les Arts de l’Islam: pèlerins, reliques, copies. Cycle de conférences du 26 septembre au 14 octobre 2019 (2019), Coédition Hazan, Musée du Louvre (eds), in *Musée du Louvre*, available at: https://api-www.louvre.fr/sites/default/files/2021-12/Brochure_Chaires_FinbarrFlood_bd.pdf (accessed December 16, 2024).

Misgav H. (2018), “Jewish-Aramaic Incantation Bowls”, in D. Regev and H. Hizmi (eds), *ADCA Reports (1), Finds Gone Astray. ADCA Confiscated Items*, The Antiquities Department of the Civil Administration, Jerusalem, pp. 53–72.

Savage-Smith E. (1997), “Magic-Medicinal Bowls”, in J. Raby (ed.), *Science, Tools & Magic (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art)*, Vol. XII, Pt. 1, pp. 72–100.

Spoer H. (1935), “Arabic Magic Medicinal Bowls”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 55, No. 3, pp. 237–256. DOI: <https://doi.org/10.2307/594826>

Wiet M. G. (1932), *Catalogue Général du Musée Arabe du Caire: Objets en Cuivre*, Musée National de l’Art Arabe (ed.), Imprimerie de l’institut Français d’Archéologie Orientale, Le Caire.

“Zauberschale” (2025), in *Staatliche Museen zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz. Sammlungen Online*, available at: <https://recherche.smb.museum/detail/185071> (accessed January 3, 2025).

REFERENCES

Biliaieva S. O. (2012), *Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini (z istorii vzaïemyn u XIII–XVIII st.)*, O. P. Motsia (ed.), Universytet “Ukraina”, Kyiv. (In Ukrainian).

Hospodarenko O. (2016), “Torhovo-ekonomichni vidnosyny Zolotoi Ordy ta italiiskyykh morskyykh respublik (sproba systemnoho analizu)”, *Nash Krym*, Iss. 2, pp. 179–187. (In Ukrainian).

Dovzhenok V. Y. (1961), “Tatarske misto na Nyzhnomu Dnipro chasiv piznoho serednovichchia”, *Arkheolohichni pamiatky URSR*, Vol. X, pp. 175–193. (In Ukrainian).

Elnikov M. V. (2021), “Izdeliya iz metalla gorodishcha Bol’shiye Kuchugury (pod’yemnyy material 1950–1970-kh gg.)”, *Stratum Plus*, No. 5, pp. 379–396. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.55086/sp215379396>

Yelnykov M. V. (2011), “Transtsyvilizatsiini zviazky Nyzhnoho Podniprovia i Pivnichnoho Pryazovia za chasiv Zolotoi Ordy”, *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Iss. XXXI, pp. 58–62. (In Ukrainian).

Yelnykov M. V. (2014), “Zolotoordynski mista Nyzhnoho Podniprovia i Pivnichno-Zakhidnoho Pryazovia”, *Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky*, Iss. 20: Synovodska bytva 1362 roku v konteksti istorii Skhidnoi Yevropy, RVV KDPU im. V. Vynychenka, Kirovohrad, pp. 89–97. (In Ukrainian).

Koran. *Pereklad smysliv ukrainskoii movoiu* (2016), Transl. by M. Yakubovych, Seredniak T. K., Dnipro. (In Ukrainian).

Laumulin M. T. (2015), *Istoriya Kazakhstana i Tsentral’noy Azii v mirovoy oriyentalistike (k 550-letiyu Kazakhskogo khanstva)*, Pt. I: Stanovleniye i razvitiye vostokovednykh shkol v kontekste izucheniya Tsentral’noy Azii i Vnutrenney Evrazii, KISI, Astana. (In Russian).

Mednyye i bronzovyye (latunnyye) izdeliya Irana vtoroy poloviny XIV – serediny XVIII veka: katalog kollektsii (2014), Author of the collection by A. A. Ivanov, Izdatel’stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, Saint Petersburg. (In Russian).

Motsia O. P. (2017), “Zolotoordynski “temni” viky na zemliakh Pivdennoi Rusi: istorychno-arkheolohichniy kontekst”, *Arheologia*, No. 2, pp. 24–37. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.02.024>

Starokodomska M. K. (1974), “Solhat i Kafa v XIII–XIV vv.”, in *Feodalnaya Tavrika. Materialy po istorii i arheologii Kryma*, Naukova dumka, Kiev, pp. 162–173. (In Russian).

“U “Sofii Kyivskii” prezentuvaly vystavku, prysviachenu morskym portam Skhidnoi Yevropy: ye eksponaty z Itali” (2021), *Kyiv24News*, July 9, available at: <https://kyiv24.news/news/u-sofiyi-kyivskij-prezentuvaly-vystavku-prysvyachenu-morskym-portam-shidnoyi-yevropy-ye-eksponaty-z-italiyi> (accessed December 9, 2024). (In Ukrainian).

Shapovalov G. (1979), “Dneprovskaya Atlantida”, *Sportsmen-podvodnik*, No. 56, pp. 40–44. (In Russian).

Al-Sheikhly O. F. and Aidek A. E. (2023), “Queens of the Night, the Owls of Iraq and Syria – Species, Current Distribution, and Conservation Status”, in Mikkola H. (ed.), *Owls – Clever Survivors*, IntechOpen, pp. 1–35. DOI: <http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.109571>

Canaan T. (1923), “Ṭāsit er-Radjfeh (fear-cup)”, *The Journal of the Palestine Oriental Society*, Vol. III, pp. 122–131.

Canaan T. (1936), “Arabic Magic Bowls”, *The Journal of the Palestine Oriental Society*, Vol. XVI, pp. 79–127.

“Coupelle magique de pharmacie aux signes du zodiaque” (2024), in *Louvre Collection*, 25.01, available at: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010320115> (accessed December 12, 2024).

Flood F. B. (2014), “Bodies and Becoming: Mimesis, Mediation and the Ingestion of the Sacred in Christianity and Islam”, in S. M. Promey (ed.), *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice*, Yale University Press, New Haven, pp. 459–493. DOI: <https://doi.org/10.12987/9780300190366-035>

Ittig A. (1982), “A Talismanic Bowl”, *Annales islamologiques*, No. 18, pp. 79–94.

La Chaire du Louvre avec Finbarr Barry Flood. Technologies de dévotion dans les Arts de l’Islam: pèlerins, reliques, copies. Cycle de conférences du 26 septembre au 14 octobre 2019 (2019), Coédition Hazan, Musée du Louvre (eds), in *Musée du Louvre*, available at: https://api-www.louvre.fr/sites/default/files/2021-12/Brochure_Chair_BarryFlood_bd.pdf (accessed December 16, 2024).

Misgav H. (2018), “Jewish-Aramaic Incantation Bowls”, in D. Regev and H. Hizmi (eds), *ADCA Reports (1), Finds Gone Astray. ADCA Confiscated Items*, The Antiquities Department of the Civil Administration, Jerusalem, pp. 53–72.

Savage-Smith E. (1997), “Magic-Medicinal Bowls”, in J. Raby (ed.), *Science, Tools & Magic (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art)*, Vol. XII, Pt. 1, pp. 72–100.

Spoer H. (1935), “Arabic Magic Medicinal Bowls”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 55, No. 3, pp. 237–256. DOI: <https://doi.org/10.2307/594826>

Wiet M. G. (1932), *Catalogue Général du Musée Arabe du Caire : Objets en Cuivre*, Musée National de l'Art Arabe (ed.), Imprimerie de l'institut Français d'Archéologie Orientale, Le Caire.

“Zauberschale” (2025), in *Staatliche Museen zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz. Sammlungen Online*, available at: <https://recherche.smb.museum/detail/185071> (accessed January 3, 2025).

М. В. Єльников

Арабська магічна чаша з городища Великі Кучугури

У статті розглядається культурно-хронологічна належність арабської магічної чаші, виявленої 1966 р. на зруйнованих Каховським водосховищем ділянках городища Великі Кучугури часів Золотої Орди. Бронзовий, з інкрустацією сріблом виріб має арабські написи, зображення людей і тварин. Знаків Зодіаку немає. Захисні магічні формули, що посилювалися віршами сур Корану, активізувалися за допомогою речовини (води, олії, молока), яку наливали в посуд. Вважалося, що чаші допомагали лікувати певні хвороби та укуси отруйних тварин. Саме за цією особливістю деякі дослідники назвали їх “чашами отрути”. Астральні зображення знаків Зодіаку мали інший вплив, ніж фігури людей і тварин.

“Поглинання” за допомогою рідини магічних формул і зображень застосовувалося в релігійній практиці ще з часів Давнього Єгипту, у дохристиянських і доісламських традиціях єврейсько-арамейського населення Близького Сходу. У VII–X ст. цей метод зцілення набуває поширення серед мусульман регіону, що врешті втілюється у виробництві металевих магічних чаш у Сирії та Єгипті з XII ст. Припускають, що їх створювали для паломників, а лікувально-терапевтичні якості могли передаватися через посередника.

Наприкінці XIV – на початку XV ст. зображення людей і тварин було заборонене і поновлене лише на початку XVII ст., переважно в Ірані та Індії. Це дає підстави розглядати ранні магічні чаші як суто арабські. Більшість відомих арабських магічних чаш, зокрема й “чаш отрути”, не виходять за межі XII–XIV ст. Датування цих типів речей у музеях Європи, Єгипту і Канади доводить правоту цих висновків. При близькості аналогій чашу з городища Великі Кучугури можна датувати серединою – другою половиною XIV ст., що відповідає часу існування золотоординського міста. Це єдина знахідка, відома нам за археологічною пам’яткою. Публікація чаші з фондів Національного заповідника “Хортиця” доводить, що місцем її виробництва, можливо, є Сирія чи Єгипет.

Ключові слова: арабська магічна чаша; городище Великі Кучугури; “чаші отрути”; зображення людей і тварин; арабський напис; Близький Схід; Сирія; Єгипет

Стаття надійшла до редакції 4.02.2025

Схвалено до друку: 8.05.2025